

ФУНКЦІЇ ТА ПРИНЦИПИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ

ЄФРЕМОВА Ірина Олександрівна - народний депутат України, аспірант кафедри цивільного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ
УДК 347.61/.64: 347.512

Определено понятие и виды функций и принципов ответственности в семейном праве. Установлено, что первичной функцией ответственности в семейном праве является превентивно-воспитательная функция, а карательная и правовосстановительная функции семейно-правовой ответственности являются вторичными. Обосновано, что основными принципами ответственности в семейном праве являются принципы законности, справедливости и целесообразности привлечения к ответственности.

Ключевые слова: *ответственность, семейное право, функции ответственности, превентивно-воспитательная функция, принципы ответственности.*

Постановка проблеми

Враховуючи основні завдання Сімейного кодексу України (далі – СК України), визначені його ст. 1, загальні засади регулювання сімейних відносин, можна визначити, що метою сімейно-правової відповідальності є зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; забезпечення прав та інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї. Через функції та принципи відповідальності у сімейному праві, застосовуючи до порушника сімейних прав та обов'язків певні заходи, можна досягти мети юридичної відповідальності. У правозастосовній діяльності виникає багато проблемних питань щодо доцільності та можливості застосування принципу невід-

воротності відповідальності до особи, яка порушила сімейні права та інтереси або не виконала сімейні обов'язки, щодо визначення конкретних заходів сімейно-правової відповідальності задля досягнення певного правового результату як стосовно правопорушника, так й стосовно особи, чії сімейні права та інтереси були порушені тощо.

Стан дослідження

В українській цивілістичній літературі в більшості своїй досліджувалися загальні положення про відповідальність у сімейному праві, зокрема, у роботах М. В. Логвінової [1], В. П. Мироненко [2], Є. Д. Тонієвич [3], Я. М. Шевченко [4] та інших правників, питання ж функцій та принципів відповідальності у сімейному праві є малодослідженими. Функції та принципи відповідальності були піддані більш ретельному дослідженню у контексті цивільно-правової відповідальності як виду юридичної відповідальності [5, с. 180] та юридичної відповідальності взагалі [6, с. 369].

Метою цієї статті є визначення поняття, видів функцій та принципів відповідальності у сімейному праві та з'ясування особливостей реалізації функцій та принципів сімейно-правової відповідальності при вчиненні конкретного сімейного правопорушення.

Виклад основного матеріалу

У теорії права визнається, що цілі юридичної відповідальності будь-якого рівня конкретизуються в її функціях, які відображають

основні напрямки її впливу на суспільство і особу, характеризують її сутність та призначення в суспільстві [7, с. 386]. Під функціями юридичної відповідальності варто розуміти основні напрямки впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини, в яких розкривається її сутність і досягаються цілі, заради яких вона існує [8, с. 32].

С. С. Алексєєв зазначав, що функції юридичної відповідальності обумовлені її соціальною природою та юридичними особливостями, і перш за все тим, що вона є реакцією держави на правопорушення – винне, соціально шкідливе діяння. Відповідно до цього головною, основною функцією правової відповідальності є штрафна, каральна. Далі він зауважує, що поруч зі штрафною, каральною функцією правова відповідальність виконує у ряді випадків ще одну функцію – правовідновлюючу [6, с. 369]. Б. Т. Базилєв зазначав, що інститут юридичної відповідальності перш за все здійснює функцію загальної превенції правопорушень [9, с. 53]. М. С. Малєїн виділяв превентивну, репресивну та компенсаційну функції відповідальності [10, с. 166].

Визначення функцій відповідальності в сімейному праві має відбуватися як з урахуванням функцій цивільно-правової відповідальності, оскільки сімейне право по суті відділилося від права цивільного, так й з урахуванням особливостей правового регулювання сімейних відносин й мети відповідальності у сімейному праві. Г. Я. Стоякін зазначав, що поведінка особи, яка діяла навмисно або з необережності, яка діяла усвідомлено або усвідомлено допускала негативний результат своєї протиправної поведінки, заслуговує засудження, а застосування до неї заходів відповідальності переслідує цілі не тільки відновлюючі, а й виховні [11, с. 11–12]. Визначаючи функції цивільно-правової відповідальності, І. С. Канзафарова зауважує, що цивільно-правова відповідальність як система цивільно-правових засобів виконує гарантійно-забезпечувальну, компенсаційну, штрафну, виховну, інформаційну та контрольну функції. При цьому спеціально-юридичними функціями є лише перші три, останні ж є соціальними функціями [5, с. 180]. Враховуючи, що цивільне право в більшості своїй регулює майнові відносини, засновані на юридичній рівності,

вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, безумовно, на першому плані серед функцій цивільно-правової відповідальності доцільно виділяти саме компенсаційну функцію відповідальності.

Щодо функцій сімейно-правової відповідальності, то в юридичній літературі наголошується, що юридична відповідальність у сімейному праві виконує, перш за все, каральну функцію, оскільки передбачає несприятливі наслідки для правопорушників у вигляді позбавлення або обмеження майнового або особистого немайнового права [8, с. 32]. З позицією, що основна функція сімейно-правової відповідальності – каральна, погоджуються й інші правники [1, с. 109; 4, с. 164]. Дійсно, відповідальності у сімейному праві притаманна каральна функція, оскільки заходи відповідальності у сімейному праві являють собою реакцію держави і суспільства на протиправну поведінку учасника сімейних правовідносин з метою покарання порушника сімейних прав та інтересів. Так, згідно з ч. 2 ст. 158 СК України на особу, яка ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, покладається обов'язок відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини. У цьому випадку шляхом застосування сімейно-правової санкції карається протиправна поведінка одного з батьків, який ухиляється від виконання відповідного рішення органу опіки та піклування.

Як зазначається в юридичній літературі, одночасно з каральною функцією здійснюється відновлююча функція юридичної відповідальності, об'єктом якої є суспільні відносини, які порушені внаслідок правопорушення. Відновлювальна функція спрямована і на відновлення соціальної справедливості. З моменту вчинення сімейного правопорушення у правопорушника виникає обов'язок піддатися несприятливим наслідкам, що витікають із факту вчинення сімейного правопорушення. Перетерпівання винуватою особою цих наслідків веде до відновлення суспільних відносин [8, с. 33]. Дійсно, встановлення сімейним законодавством України таких заходів відповідальності, як відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено

СК України або договором (п. 6 ч. 2 ст. 18 СК України), стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів (ст. 196 СК України), засвідчують, що відповідальності у сімейному праві притаманна правовідновлююча функція.

Проте постає питання, чи є каральна та правовідновлююча функції основними у сімейному праві, оскільки сімейно-правові санкції переслідують, перш за все, мету зміцнення сім'ї як союзу конкретних осіб, захист прав та інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї. СК України, встановлюючи такі специфічні заходи відповідальності, як позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав, одночасно передбачає й такі способи захисту сімейних прав та інтересів, як поновлення батьківських прав у порядку, визначеному ст. 169 СК України, а його ч. 3 ст. 170 проголошує: якщо відпадуть причини, які перешкождали належному вихованню дитини її батьками, суд за заявою батьків може постановити рішення про повернення їм дитини. Так само, встановлюючи підстави, за яких шлюб визнається недейсним за рішенням суду в ч. 1, 2 ст. 40 СК України, законодавець у ч. 3 ст. 40 СК України наголошує, що шлюб не може бути визнаний недейсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ї. Такі приклади щодо відповідальності у сімейному праві можна продовжувати. Отже, відповідальність у сімейному праві виконує, перш за все, виховну функцію, яка одночасно є й превентивною функцією, тобто превентивно-виховну функцію, сутність якої полягає у тому, що встановлення нормами сімейного права заходів сімейно-правової відповідальності спрямоване на формування в усіх громадян поважного ставлення до цінності права як регулятора сімейних відносин, до сімейних цінностей взагалі (загальна превенція), а застосування заходів сімейно-правової відповідальності до конкретного правопорушника спрямоване на виховання його у дусі поваги прав та свобод інших учасників сімейних правовідносин, на недопущення порушення ним сімейних прав та інтересів або невиконання чи неналежного виконання сімейних обов'язків (приватна превенція).

Такий висновок не дає підстав повністю погодитися з точкою зору, що залежно від наявності впливового примусово-владного механізму на суспільні відносини та можливості сприйняття правопорушником результатів цього впливу, функції сімейно-правової відповідальності поділяються на первинні та вторинні. Первинні функції сімейно-правової відповідальності мають примусово-владний характер і реалізуються незалежно від волі правопорушника. До первинної групи функцій належать каральна, штрафна і правовідновлююча, які починають впливати на правопорушника з того моменту, коли він буде визнаний таким компетентним органом держави [12, с. 85]. Вторинними є виховна та регулятивно-попереджувальна функції, вплив яких залежить від рівня свідомості і ступеня сприйнятливості правопорушника до громадської думки. Для даних функцій характерним є не примус, а переконання, тобто правопорушник може сам вирішувати – перевиховатися і утриматися від порушення норм сімейного права в подальшому – прийняти за нього це рішення неможливо [12, с. 86].

Вочевидь, з урахуванням наведених вище доводів, первинною функцією відповідальності у сімейному праві є превентивно-виховна функція, а каральна та правовідновлююча функції сімейно-правової відповідальності є вторинними.

Важливе значення для правозастосовної діяльності має визначення принципів відповідальності у сімейному праві. У теорії права принципи юридичної відповідальності визначаються як такі вимоги до неї, які визначають її зміст, функції, підстави, гарантії, процедури здійснення [7, с. 387]. Вбачається, що таке правове поняття як «принципи відповідальності у сімейному праві» ґрунтується на визначенні принципів права взагалі і принципів сімейного права зокрема. Так, А. М. Колодій визначає принципи права як такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини цього типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права й утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу [13, с. 695]. Н. С. Кузнєцо-

ва принципи сімейного права визначає як основні засади, провідні ідеї, які визначають сутність сімейного права, відповідно з якими здійснюється регулювання сімейних відносин [14, с. 18].

Принципи відповідальності у сімейному праві можна визначити як основні засади та провідні ідеї, на підставі яких здійснюється застосування заходів відповідальності, встановлених сімейно-правовими нормами, сімейно-правовим договором або правовим звичаєм, до особи, яка вчинила сімейне правопорушення.

На думку О. С. Турусової, сімейно-правова відповідальність ґрунтується на принципах справедливості, гуманізму, законності, невідворотності, винуватості, індивідуалізації [12, с. 97–98]. Безумовно, принцип законності є принципом усіх видів юридичної відповідальності, у тому числі й відповідальності у сімейному праві. У теорії права принцип законності юридичної відповідальності розкривається через наступні чинники. Згідно з принципом законності як правопорушення розглядаються лише ті діяння, які на даний час прямо передбачені чинним законодавством (юридична підстава). Притягнення суб'єкта до юридичної відповідальності можливе тільки за реально вчинене діяння, (дію чи бездіяльність), а не за намір його вчинити; діяння, вчинене винною деліктоздатною особою. Застосування заходів відповідальності допускається виключно в межах санкцій охоронних норм права. Притягувати до відповідальності мають право тільки уповноважені суб'єкти, які повинні додержуватися вимог матеріальних охоронних і процесуальних норм, детально зафіксованих у законах [7, с. 389]. Зазначені чинники можуть бути покладені й в основу принципу законності відповідальності у сімейному праві.

Важливим принципом відповідальності у сімейному праві є принцип справедливості. Справедливість є морально-етичною категорією, але закріплення справедливості як основної засади регулювання сімейних відносин в ч. 9 ст. 7 СК України означає перехід справедливості з морально-етичної категорії у площину правових понять. Принцип справедливості у сімейному праві знаходить свій прояв, зокрема, у тому, що відповідно до ч. 2

ст. 196 СК України розмір неустойки може бути зменшений судом з урахуванням матеріального та сімейного стану платника аліментів. Відповідно до ч. 2 ст. 41 СК України при вирішенні справи судом про визнання шлюбу недійсним суд бере до уваги, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. Зазначені обставини враховуються судом, виходячи з принципу справедливості відповідальності у сімейному праві.

Висловлюється також позиція, що принцип невідворотності юридичної відповідальності за правопорушення необхідно закріпити нормативно в якості загального положення щодо усіх видів відповідальності [9, с. 61]. Проте принцип невідворотності відповідальності у сімейному праві має свою специфіку реалізації, оскільки однією з рис сімейно-правової відповідальності є те, що відповідальність у сімейному праві покладається на особу, яка вчинила сімейне правопорушення, а ініціювати питання про притягнення особи до відповідальності у сімейному праві мають право не тільки особи, чиї сімейні права порушені, а й інші особи, встановлені законом. Зокрема, у випадку порушення прав дитини матір'ю, батьком дитини, ініціювати питання про позбавлення батьківських прав може дитина, яка досягла чотирнадцяти років, та інші особи, визначені законом. Отже, досить часто відбувається порушення прав дитини, проте не завжди винувата особа несе відповідальність за такі дії.

Вбачається, що принцип невідворотності юридичної відповідальності у сімейному праві трансформується у принцип доцільності відповідальності у сімейному праві. Так, зокрема, згідно з ч. 3 ст. 41 СК України шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини, якщо шлюб був зареєстрований між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимоги про необхідність скасування усиновлення, або якщо шлюб був зареєстрований між двоюрідними братом та сестрою, між тіткою, дядьком та племінником, племінницею, або якщо шлюб був зареєстрований з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було

надано права на шлюб; або якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його або йому було надано право на шлюб.

На доцільності застосування певних заходів відповідальності у сімейному праві акцентується увага і в рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Савіни проти України» від 18 грудня 2008 р., в якому зазначається, що хоча національним органам надається певна свобода розсуду у вирішенні питань щодо встановлення державної опіки над дитиною, вони повинні враховувати, що розірвання сімейних зв'язків означає позбавлення дитини її коріння, а це можна виправдати лише за виняткових обставин. Зокрема, якщо рішення мотивується необхідністю захистити дитину від небезпеки, має бути доведено, що така небезпека справді існує. У разі винесення рішення про відібрання дитини від батьків може постати необхідність врахування цілої низки чинників. Можливо, потрібно буде з'ясувати, наприклад, чи зазнаватиме дитина, якщо її залишать під опікою батьків, жорстокого поводження, чи страждатиме вона через відсутність піклування, через неповноцінне виховання та відсутність емоційної підтримки, або визначити, чи виправдовується встановлення державної опіки над дитиною станом її фізичного або психічного здоров'я. З іншого боку, сам той факт, що дитина може бути поміщена в середовище, більш сприятливе для її виховання, не виправдовує примусового відібрання її від батьків. Отже, такий захід не може бути санкціонований без попереднього розгляду можливих альтернативних заходів і має оцінюватися в контексті позитивного обов'язку держави вживати виважених і послідовних заходів для сприяння возз'єднанню дітей зі своїми біологічними батьками, дбаючи при досягненні цієї мети про надання їм можливості підтримувати регулярні контакти між собою та, якщо це можливо, не допускаючи розлучення братів і сестер [15].

Висновки

Підсумовуючи дослідження функцій та принципів відповідальності у сімейному праві, можна зазначити наступне.

По-перше, функції відповідальності у сімейному праві як основні напрямки її впливу на суспільство і особу, що характеризують

її сутність та призначення в суспільстві, тісно пов'язані з метою сімейно-правової відповідальності. Первинною функцією відповідальності у сімейному праві є превентивно-виховна функція, а каральна та правовідновлююча функції сімейно-правової відповідальності є вторинними. Сутність превентивно-виховної функції полягає у тому, що встановлення нормами сімейного права заходів сімейно-правової відповідальності спрямоване на формування в усіх громадян поважного ставлення до цінності права як регулятора сімейних відносин, до сімейних цінностей взагалі (загальна превенція), а застосування заходів сімейно-правової відповідальності до конкретного правопорушника спрямоване на виховання його у дусі поваги прав та свобод інших учасників сімейних правовідносин, на недопущення порушення ним сімейних прав та інтересів або невиконання чи неналежного виконання сімейних обов'язків (приватна превенція).

По-друге, принципи відповідальності у сімейному праві можна визначити як основні засади та провідні ідеї, на підставі яких здійснюється застосування заходів відповідальності, встановлених сімейно-правовими нормами, сімейно-правовим договором або правовим звичаєм, до особи, яка вчинила сімейне правопорушення. Основними принципами відповідальності у сімейному праві є принципи законності, справедливості та доцільності притягнення до відповідальності. Принцип невідворотності юридичної відповідальності у сімейному праві трансформується у принцип доцільності відповідальності у сімейному праві, оскільки відповідальність у сімейному праві покладається на особу, яка вчинила сімейне правопорушення, а ініціювати питання про притягнення особи до відповідальності у сімейному праві мають право не тільки особи, чий сімейні права порушені, а й інші особи, встановлені законом.

Література

1. Логвінова М. В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2006. 194 с.
2. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним

АНОТАЦІЯ

Предметом дослідження є функції та принципи відповідальності у сімейному праві. Метою дослідження є визначення поняття, видів функцій та принципів відповідальності у сімейному праві та з'ясування особливостей реалізації функцій та принципів сімейно-правової відповідальності при вчиненні конкретного сімейного правопорушення.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що через функції та принципи відповідальності у сімейному праві, застосовуючи до порушника сімейних прав та обов'язків певні заходи, можна досягти мети юридичної відповідальності. У статті визначено поняття і види функцій та принципів відповідальності у сімейному праві за допомогою методу аналізу та синтезу, логіко-семантичного та формально-юридичного методів дослідження.

Встановлено, що первинною функцією відповідальності у сімейному праві є превентивно-виховна функція, а каральна та правовідновлююча функції сімейно-правової відповідальності є вторинними. Сутність превентивно-виховної функції полягає у тому, що встановлення нормами сімейного права заходів сімейно-правової відповідальності спрямоване на формування в усіх громадян поважного ставлення до цінності права як регулятора сімейних відносин, до сімейних цінностей взагалі (загальна превенція), а застосування заходів сімейно-правової відповідальності до конкретного правопорушника спрямоване на виховання його у дусі поваги прав та свобод інших учасників сімейних правовідносин, на недопущення порушення ним сімейних прав та інтересів або невиконання чи неналежного виконання сімейних обов'язків (приватна превенція).

Обґрунтовано, що основними принципами відповідальності у сімейному праві є принципи законності, справедливості та доцільності притягнення до відповідальності. Принцип невідворотності юридичної відповідальності у сімейному праві трансформується у принцип доцільності відповідальності у сімейному праві, оскільки відповідальність у сімейному праві покладається на особу, яка вчинила сімейне правопорушення, а ініціювати питання про притягнення особи до відповідальності у сімейному праві мають право не тільки особи, чий сімейні права порушені, а й інші особи, встановлені законом.

Ключові слова: відповідальність, сімейне право, функції відповідальності, превентивно-виховна функція, принципи відповідальності.

та цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 193 с.

3. Тонієвич Є. Д. Санкції в сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 16 с.

4. Шевченко Я. Н. Совершенствование законодательства о семье (Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства) Киев: Наукова думка, 1986. 168 с.

5. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 453 с.

6. Алексеев С. С. Собрание сочинений. В 10 т. [+Справоч. том]. Том 3: Проблемы теории права: курс лекций. М.: Статут, 2010. 781 с.

7. Загальна теорія держави і права: [підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл.]; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

8. Гливинская И. Н. Особенности функций юридической ответственности в семейном праве // Семейное и жилищное право. 2010. № 1. С. 31–33.

9. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. 120 с.

10. Малейн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. – М.: Юрид. лит., 1985. 192 с.

11. Стоякин Г. Я. Меры защиты в советском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.712. Свердловск, 1973. 21 с.

12. Тагаева С. Н. Теоретические проблемы семейно-правовой ответственности в Республике Таджикистан: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03. Душанбе, 2014. 374 с.

13. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України/за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2008. 728 с.

14. Сімейне право України: підручник ; за заг. ред. Т. В. Боднар та О. В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2016. 520 с.

15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Савіні проти України» від 18 грудня 2008 р. (заява № 39948/06) // Офіційний вісник України. 2009. № 84. Ст. 2852.